

O'RTA OSIYO KARTOGRAFIYASINING O'RGANILISH TARIXI

Amirqulova Feruza

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7307889>

Annontatsiya: O'rta Osiyo g'arbda Kaspiy dengizi, janub va sharqdan Eron Islom Respublikasi. Afg'oniston va Xitoy Xalq Respublikasi. Shimoldan 450 shimoliy kenglik bilan chegaralanuvchi ulkan hududda joylashgan bo'lib, jami 1 mln.984 ming kv. km.ni tashkil etadi. Bu o'lka qadimiy sivilizatsiya markazlarida n biridir va yirik imperiya tarkibida jahon siyosiy hamda iqtisodiy tarixida katta o'rin tutgan.

Qadimgig'abr va Sharq o'rtasidagi iqtisodiy savdo aloqalarida muhim vositachilik vazifasini bajargan.O'rtaOsiyo haqida geografik, jumladan kartografik tasavvurlar tarixi ham ancha qadimgi, aniqrog'i antik davrdan boshlanadi. O'rta Osiyo to'g'risidagi dastlabki kartografik ma'lumotlar antik davrning sivilizatsiya markazlari bo'lish qadimgi Yunoniston va qadimgi Rimda yozilgan manbalarda uchraydi. Chunki antik davr mamlakatlari Sharqning ko'plab mamlakatlaribilan ijtimoiyiqtisodiy va madaniy aloqalar bo'lgan, shu tufayli o'z tarixiy geografik va kartografik tasavvurlarini kengaytirganlar va boyitganlar.

Kalit so'zlar: Ptolomey , "Geografiya" , Kaspiy , " Tarix" , Araks , Strabon , Pont , Tanais , Transoksiana.

Gerodot Strabon, Klavdiy Ptolemey va boshqa antik davr mualliflarining asarlaridagi O'rta Osiyoning ilk tarihi kartografiyasiga oid malumotlarni uchratishimiz mumkin. Chunonchi, Gerodot (mil. avv. 484-425 yillar) o'zining "Tarix" asarida Kaspiy dengizdan sharqqa bepayon kengliklar mavjudligi haqida ma'lumot beradi. U Kaspiy dengizi yopiq havza deb, uning ko'lami haqida shunday fikr yuritadi: "Uzunligini eshkakli kemada 15 kunda, kengligini esa hammasi bo'lib, 8 kunda suzib, o'tish mumkin". Araks (Amudaryo) haqida ma'lumot berib, Gerodot: "Araks, aytishlaricha, Isterga qaraganda kattaroq va (boshqa daryolarga ko'ra) kichikroq, lesbos kattaligidan ko'plab orollarga ega... Araks Matiyonlar yurtidan oqib keladi. Gindis (Hind) daryosi ham o'shayerdan oqadi ", deb qayd etgan. R.E.Lentsning fikriga ko'ra, Gerodot yozgan Arak daryosi Sirdaryo yoki Tajan daryosi bo'lishi kerak. Ammo ko'plab olimlarning fikriga ko'ra, u Amudaryodir. Gerodot Amudaryoning bir o'zani (O'zboy) Kaspiyga quyilgan deb o'ylagan bo'lsa kerak. [1]

Professor A.Sa'dullaev ham "Araks bu Amudaryo, Matiyon tog'lari. Gerodotning tushunishicha, Pomir yoki Hindukush tizmalaridir, chunki tarixning (Gerodotning) aytishicha, Matiyon tog'laridan Hind daryosidanham boshlanadi", yozadi. Gerodot massegetlarning yerlari haqida fik

r yuritib, ular "Kasbiy dengizidan sharqqa, quyosh chiqish yo'nalishida joylashgan" deb yozadi. Uning Baqtriya va Xorazm haqidagi ma'lumotlari ham qiziqarlidir: "Osiyoda bir vodiy bor. Uning hamma tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta daramkesib o'tadi. Bir vaqtlar bu vodiy xorazmliklarga qarashli bo'lib, xorazimlik, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning chegaradosh yerlarida joylashgan".

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib, J.Tomson. V.Fedchina. V.Dement'ev O.Andryushenkolar Gerodot ma'lumotiga tayanib, kartalar yatargan. J.Tomson Kasbiy dengizining kengligini uzaytirib yuborgan, Gerodot yozganlariga amos tushmaydi. V.Dement'ev. O.Andryushenkolar Araksn (Amudaryo) ni birmuncha to'g'riroq chizganlar, lekin uning Kaspiyga quyiluvchi irmog'i tasvirlanmagan. Shuningdek, baqtriyaliklar yurti ham aks etmagan. V.Fedchina tiklagan kartada Gerodot tilga olgan "botqoqlik va ko'llar" mavjud hududlartasvirlangan bo'lsada, biroq baqtriyaliklar va massagetlar yerlari chizilmagan. [2]

Yana bir yunon olimi Gerodotning tarixiy an'alarini davom ettirgan Ktesiy O'rta Osiyoda bo'lmagan bo'lsada, lekin bu yerlar haqida bir qadar ma'lumotlarga ega bo'lgan. Uning qayd etishicha, qariyb barcha xalqlar satrapliklarga bo'lingan bo'lib, faqatgina sak qabilalarigina satrapliklarga kirmagan. Ktesiy davrida sharqdagi yirik va ahamiyatli satrapliklardan biri Baqtriya, Sug'diyona, Hind daryosi yo'nalishidagi hududlarni o'z ichiga olgan edi. Baqtriya yerlarida kumush konlar haqida gapirib, Ktesiy ushbu zaminni chuqur yer qatlamlarida ushbu metalning ko'pligini yozadi. Ktesiyga ko'ra, sharqda yirik Shimoliy dengiz (Kasbiy dengizi), bo'lib, dengiz bo'yiga girkanlar va ularning qo'shnisi darbiklar istiqomat qilganlar. Ulardan ham sharqda esa parfiyalik va barkaniyaliklar xorammei va Karmoniylar istiqomat qilishgan. Baqtriya "tekisliklari"ga esa g'arbdan faqatgina kichik tog' yo'li orqali o'tish mumkin. Baqtriya yerlari Tanais daryosidan Hind daryosi bo'ylarigacha bo'lgan yerlarni egallagan. Tanais Baqtriya yerlarini Evropadan Hind va Hindistonni ajratib turgan. Ktesiy tasavvuriga ko'ra, Tanais Hind daryosiga qaramaqarshi bo'lib, Pont (qora) dengiziga quyilgan. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki. Ktesiyning Tanais deganda ikki daryo-Don va Sirdaryo haqida ma'lumotlar bir-biriga ziddir. Ktesiy yozganidek, Baqtriya yerlarini Tanais bo'ylariga cho'zilganligini etiborga oladigan bo'lsak, u holda Tanais daryosi bu Sirdaryo bo'ladi va bu nisbat noto'g'ri tushuncha. Baqtriya satrapligi Ktesiy davrida ham, Aleksandr Makedonskiy zamonida ham Sirdaryogacha bo'lgan hududlarni qamrob olgan edi. [3]

O'rta Osiyo haqida ma'lumotlar keyinroq Aleksandr Makedonskiy yurishlari (mil. avv. 329-327 yillar) davrida to'plandi. Julmadan, antik davrning yirik

geograf olimi Strabon milodiy birinchi asrda 17 ta kitobdan iborat "Geografiya" asarini yaratdi. U "miloddan avvalgi V asrdan milodiy I asrdacha bo'lgan barcha geograf va tarixchilarni asarlaridan tanqidiy foydalandi". "Geografiya"ning XI kitobida O'rta Osiyoning Parfiya va Gerkanিয়া kabi o'kalari. Amudaryo, Sirdaryo haqida ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, kitobda O'rta Osiyoda yashovchi sak, so'g'd, skif, massaget qabilalari haqida ham ma'lumotlar bor. Yaksart (Sirdaryo), Politimet (Zarafshon), Eparad (Murg'ob) daryolari haqida yozilgan; Amudaryo Araks yoki Oks deb atalgan. Uning suvlari esa botqoqliklarga emas, "suvlar mamlakati"ga singadi. "Suvlar mamlakati", Shimoliy dengiz deganda, Strabon Orol dengizini tushungan, Amudaryoni bir o'zini Girkan qo'ltig'iga quyiladi deb o'ylagan.

Yaksart haqida Strabon quyidagicha yozadi: "Yaksartning boshlanishi Oks daryosi (boshlanishi)dan boshqa joyda, ammo ularning barchasi bitta dengizga quyiladi". Bu dengizni Strabon Kaspiy deb tushungan. Sababi Kaspiydan sharqdagi o'lkalar haqidayozganda,"birortaham yunon va rim mualliflari o'z asarlarida Orol dengizi haqida bevosita yoki bilvosita eslatmagan". Ammo akademik L.S.Berg bir tadqiqoti Shimoliy dengiz deganda Strabon Orol dengizini tushungan, deb yozadi. [4]

Strabon "Geografiyasi"da Politimet (Zarafshon) daryosi haqida ham ishonchli ma'lumotlar uchraydi: "So'g'diyona ichidan oqayotgan daryoni Aristotelning aytishicha, makedonlar Politimet deb atashgan. Ariylar yeridan oqayotgan Ariy daryosiga o'xshab bu daryo ul diyor yerlarini sug'orib, so'ngra cho'l tomonga davom etadi va va qumlar ichida yo'qolib ketadi". Bu ma'lumotlarda n bilishimiz mumkinki, Zarafshon antik davrda ham hech bir daryoga quyilmasdan qumlarga singib ketgan. Strabon Yaksart va Oks daryolari bo'ylarida yashovchi qabilalarning joylashuv holatiga ham to'g'ri baho beradi. U Parompis (Hinduqush) tog'larining shimoliy tarmog'ini Imaus(Pomir) tog'lari deb biladi. Strabonga ko'ra, O'rta Osiyoda massaget qabilarining bir qismi tog'larda, yana bir qismi tekisliklarda, uchinchi qismi botqoqliklarda, to'rtinchi qismi esa ana shu botqoqliklardagi orollarda istiqomat qilganlar. Strabon tilga olgan tog'lar Orol dengizi va Kaspiydan Sharqdagi tog'lar, ya'ni Tyanshan va Pomirni, vodiy deganida esa Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni nazarda tutgan. [5]

Qadimgi dunyoni geografik hamda kartografik bilimlarini umumlashtirgan mashhur olimlardan biri milodiy II asrda yashagan yirik kortograf olimi Klavdiy Ptolemeydir. Uning "Geografiyadan qo'llanma" asari antik davrning o'ziga xos geografik ensiklopediyasidir. Ptolemey mazkur asarning birinchi bobida geografiyaning vazifalari va dunyo kartasini tuzishda qanday kortografik proektsiyani qo'llash lozimligini bayon etgan. Umuman, bu asarni dunyoning

geografik atlasida ham bo'ladi. Ptolemey bu asaridan tashqari 27 kartani o'z ichiga olgan dunyo atlasini tuzdi. Ptolemeyning boshqa yunon mualliflaridan afzalligi shundaki, u o'ziga ma'lum, barcha, faktik ma'lumotalarni kartalarga tushirdi va katta geografik asar yaratdi. Ana shuning uchun ham u "Uyg'onish davriga cha va uyg'onish davrida ham ko'plab evropalik olimlar uchun oliy darajadagi geograf sanalgan". Ptolemeyning "Geografiya", asarini ayniqsa, kartalarini yuqori baholab, A.Gumbol'd shunday yozgan edi: "Shubhasiz, Ptolemey "Geografiya"si shunisi bilan qadrliki, U bizga butun qadimga yunonni faqatgina tasvirlar emas, hisob yo'li ya'ni joylarning kengligi, qutb balandligi va kun davomiyligini aniqlash tasavvurlar hosil qildiradi". [3]

Ya'ni, Ptolemeyning kartalarida gradus to'g'ri ishlatilgan bo'lib ular o'z davriga nisbatan ilmiy jihatdan ancha yuksak darajada edi. O'rta Osiyo Ptolemey "Geografiya"sinin V-VII boblarida 12 ta kartada berilgan bo'lib, 48 ta viloyatga bo'lingan. Uning atlasidagi 22 kartada O'rta Osiyoning 810-1470 sharqiy uzunlik va 350-650 shimoliy kenglik orasidagi O'rta Osiyo hududlari ham aks ettirilgan. Ushbu karta tahlili bo'yicha S.A.Vyazigin, B.P.Ditmar, V.V.Latishevlar maxsus shug'ullanishgan. Mashhur rus geografi V.Mushketov fikriga ko'ra, Ptolemeyning bu kartasida hatto XVIII asrning birinchi yarmidagi Yevropalik olimlarning ma'lumotlariga qaraganda ham Turkiston to'g'risida kengroq va to'g'ri ma'lumotlar bor. Ptolemeyga qadar barcha yunon muarrixlari Kaspiy dengizini dunyo okeani qultig'i deb, noto'g'ri tasavvurga ega edilar. Ptolemey ana shu hukmron hato tasavvurni inkor qilibgina qolmay uning noto'g'riligini isbotlab ham bera oldi. Ptolemey kartasida Yaksart (Sirdaryo), Politimet (Zarafshon), Oks (Amudaryo va uning irmoqlari), Ox (Tajan) va boshqa Marg (Murg'ob) daryolari, boshqa ko'plab katta- kichik daryolari bor. Biroq, O'rta Osiyoning yirik daryolari Kaspiy dengiziga quyiladigan qilib tasvirlangan. Kaspiy dengizi esa sharqdan g'arbgacho'ziltirib chizilgan. Kartada tarixiy hududlar (So'g'diyona, Baqtriya, Marg'iyona), xalqlar (xorazmliklar, zariasplar, massagetlar) shaharlar (Tribaktra, Astkana, Xaraxarta, Marakanda, Turkana, Antioxiya-Marg'iyona) aks ettirilgan. Shuningdek kartada Sirdaryo va Amudaryoning o'rta oralig'idagi xudud Transoksiana deb atalgan. Klavdey Ptolemey kartasi yana shu jihatdan ahamiyatliki unda O'rta Osiyodagi davlatlar chegaralab berilgan. Bundan tashqari u etnografik jihatdan ham harakterli. Kartada 12 qabila (xorazmliklar, toharlar, massegetlar va hokazo) ajratib ko'rsatilgan. [3]

O'rta Osiyo tog'lar orasidagi bir vodiy qilib ko'rsatilgan: janubda Paropamis tog'lari, sharqda meridional cho'zilgan imaus (Pomir) tog'lari bor. Biroq shahar va qabilalar tasvirida ham bir qancha xatolar uchraydi. Ba'zi s

haharlarning nomi xar xil berilgan bo'lib, geografik o'rni ham turlicha aniqlangan. Masalan, Samarqand (Ptolomeyda-Marakanda) shahri haqiqiy geografik o'rnidan bir necha gradus janubda ko'rsatilgan. Ammo ba'zi bir tadqiqotlarda bu shahar haqidagi Ptolemey tasavvuriga yangiliklar ham kiritilgan. Ptolemey bu shaharni kordinatalarini quyidagicha aniqlagan: 1120 shimoliy uzunlik 39015 sharqiy kenglik. Ptolemey kartasida Marakanda uchun aniqlangan kenglikning Samarqand shahri kengligiga to'g'ri kelishi tasodifiy xol bo'lsa kerak. Ammo So'g'diyonaning Marakanda shahrini o'zining VIII kitobida eslatgan Ptolemey u mashxur shaharni kartada ko'rsatmasligi mumkin emas. Antik davr olimlarining O'rta Osiyo haqidagi deyarli yetti asr mobaynidagi ya'ni Gerodotdan Ptolemeygacha bo'lgan kartografik tasavvurlarini umumlashtirib, quyidagicha xulosa qilish mumkin. Antik davrning kartografik tasavvurlari o'z davri uchungina emas, balki keyingi avlodalar (ayniqsa, evropaliklar) uchun ham ancha vaqtgacha O'rta Osiyo haqidagi asosiy ma'lumotlar bo'lib qoldi. Ptolemeyning kartografik materiallari antik davr olimlarining O'rta Osiyo haqidagi ma'lumotlarini boyitdi; -

Antik mualliflarning cheklangan va biriga zid tasavvurlari vaqt o'tishi bilan keyingi tadqiqotchilarni qanoatlantirmadi. Bu esa, yangi kartografik ma'lumotlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. [5]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fuechsel, C. (2019). *Xarita*. Britannica.com saytidan olingan
2. O'rta Osiyo kartografiyasi, Usmonov . A , Toshkent – 2020
3. Kartografiya asoslari o'quv qo'llanma -2019
4. Ptolomey “ Geografiya “ asari ;
5. O'zbekiston kartografiyasi, Toshkent -2021